

Patologian avulla metafysiikkaa vastaan: Théodule Ribot'n naturalistinen psykologia

1800-luvun ranskalaisen filosofian historian tarkastelu saa melkein uskomaan hegeliläiseen dialektiikkaan: sensualismi, spiritualismi ja naturalismi seuraavat toisiaan teesin, antiteesin ja synteessin säännönmukaisuudella. Ja 1800-luvun lopussa heiluri heilahtaa taas, kun Henri Bergson (1859-1941) kyseenalaistaa eräitä naturalismin perusoletuksista. Filosofian historia on kiinnittänyt eniten huomiota sensualisteihin ja Bergsoniin. Spiritualismi ohitetaan helposti steriilinä koulufilosofiana ja naturalismi perusluonteeltaan ei-filosofisena puuhasteluna.

Kerron seuraavassa naturalismin tärkeimmän edustajan Théodule Ribot'n (1839-1916) yrityksestä rivata tilaa tieteelliselle (ts. naturalistiselle) psykologialle filosofian ja lääketieteen välimaastoon. Tässä yhteydessä ei ole mahdollista kartoittaa kattavasti hänen projektinsa taustatekijöitä tai pohtia syitä sen epäonnistumiseen. Nostan kuitenkin esiin erään hänen projektinsa perusedellytyksistä: fysiologisen sairauskäsityksen, jonka yhdisti Ribot'ta sekä positivistiseen filosofiaan että eräisiin johtaviin lääketieteen edustajiin.

Ribot ja hänen ohjelmansa

Nykyisin Ribot ei kuulu sen paremmin psykologian kuin filosofiankaan historian suuriin nimiin, mutta 1870-luvulta 1900-luvun alkuvuosiin hän oli Ranskan *Hra Psykologia*, hahmo, jota kukaan psykologiasta vakavasti kiinnostunut ei voinut kokonaan ohittaa.

Ribot'n ura tarjoaa kouluesimerkin siitä, miten menestyksekkäs akateeminen ura eteni 1800-luvun Ranskassa: siihen sisältyy koulutus jossain ”suurista kouluista” (*École normale supérieure* 1862-65), *agrégation*-tutkinto (1866), muutama vuosi opettamista provinssilukiassa, tohtorintutkinto (1873), opettamista yliopistossa (kokeellisen psykologian kurssit Sorbonnessa 1885-88), professuuri (”kokeelli-

sen ja vertailevan psykologian” oppituo-
li Collège de Francesta 1888) sekä yhden tai useamman akatemian ja kunnialegioonan jäsenyys. Ribot julkaisi paljon, ja hänen kirjoituksiaan luettiin innolla sekä Ranskassa että ulkomailla. 1873 nimellä *L'Hérédité* julkaistu väitöskirja teki hänestä tunnetun henkilön akateemisissa piireissä.¹ Psykologisen perinnöllisyyden lisäksi hänen teoksensa käsittelivät muun muassa muistia (*Les maladies de la mémoire*, 1881), tahtoa (*Les maladies de la volonté*, 1883), persoonallisuushäiriöitä (*Maladies de la personnalité*, 1885) ja emootioita (*La psychologie des sentiments*, 1896). Ribot kirjoitti myös kirjanmittaiset esiteltyt saksalaisesta psykologiasta (*La psychologie allemande contemporaine (école expérimentale)*, 1879) ja englantilaisesta psykologiasta (*La psychologie anglaise contemporaine*, 1870). Ribot'n tavoite oli käynnistää Ranskassa tieteellisen psykologian opetus ja tutkimus, ja monet hänen kirjoituksistaan ovat vahvasti ohjelmallisia.

Vuonna 1876 Ribot perusti kausijulkaisun nimeltä *Revue philosophique de la France et de l'étranger*. Ribot kertoo avausartikkelissa, että se ”filosofinen liike”, jota lehti edustaa, on luonteeltaan avoin. Vaikka se painottaa psykologiaa, yhteiskuntatieteitä (*sciences morales*) ja luonnontieteitä, myös muiden alojen edustajat ovat tervetulleita mukaan keskus-

teluun. Tästä säännöstä on vain yksi poikkeus: metafysiikka voidaan hyväksyä vain, jos se luopuu ”loogisista tempuisuista”, ”imaginaarisista luomuksistaan” ja ”mystisistä tunteenpurkauksistaan” – piirteistä, joita Ribot aivan ilmeisesti piti metafysiikan omimpina piirteinä. Ribot'n hyökkäyksen kohde tarkentuu, kun hän lisää että uusi liike on suunnattu jäykkiä koulukuntia, opinkappaleita ja systeemejä vastaan.² Nämä asiat Ribot yhdisti koulufilosofiaa ja -psykologiaa hallitsevaan koulukuntaan, spiritualisteihin.

Spiritualismia edustivat Pierre-Paul Royer-Collard (1763-1845), Théodore Jouffroy (1796-1842) ja ennen kaikkea Victor Cousin (1792-1867). Paul Janet'ta (1823-1899) on nimitetty koulun viimeiseksi edustajaksi.³ 1870-luvulla, kun Ribot aloitti kampanjansa, koulukunta oli eittämättä jo taantumassa ainakin siinä mielessä, että se ei juuri tuottanut uutta tutkimusta. Hippolyte Taine (1828-1893) oli vuonna 1857 kohdistanut spiritualisteihin murskaavaa kritiikkiä teoksessaan *Les philosophes français du XIXe siècle*, ja Auguste Comte (1798-1857) oli puhunut halveksivasti ”filosofisista lahkoista”, jotka nojaavat introspektioon ja ovat kiinnostuneet vain rationaalisen ajattelun tutkimuksesta.⁴ Ribot ei kuitenkaan taistellut pelkkiä pelättimiä vastaan. Spiritualismin asema kouluopetuksessa oli edelleen vahva. Tämä johtui osittain siitä, että Royer-Collard ja Cousin olivat aikoinaan toimineet johtavissa asemassa kouluhallinnossa ja vaikuttaneet siihen, millaisen aseman filosofia kouluopetuksessa sai ja miten sitä opetettiin.

Ribot haastoi spiritualistisen filosofian kohta kohdalta. Spiritualistit alistavat hänen mukaansa mielen tutkimuksen metafysiikalle. Ribot'lle metafysiikka ei ole vain yksi filosofisen ajattelun erityisalue. Positivistisessä viitekehyksessä, jonka myös Ribot oli pitkälle omaksunut, ihmiskunta saattoi siirtyä korkeimman eli positiivisen ajattelun vaiheeseen vasta, kun metafyyminen ajattelun vaihe oli ohitettu. Ribot'lle spiritualistit ovat metafyymsen ajattelutavan ruumiillistuma, kun taas hänen oma tehtävänsä on sysätä psykologinen ajattelu positiivisen aikakauden kynnyksen yli.

Spiritualistit korostivat sielun riippumattomuutta ruumiista. Mentaalisia taapahtumia ei heidän mukaansa voi selittää vetoamalla orgaanisiin muutoksiin esimerkiksi aivokudoksessa. Ihmisellä on vapaa tahto. Ribot omaksui vastakkaisen kannan: mielet tilat ovat seurausta

orgaanisista muutoksista, jokaista psyykkistä tilaa vastaa spesifi hermostollinen tila.⁵ Mitä vapaaseen tahtoon tulee, Ribot korosti Comten hengessä – Comten mukaan yksi positiivisen ajattelun piirteistä on tietoisuus inhimillisen ajattelun rajoista – että tieteellinen psykologia ”pidättäytyy tiukasti kaikesta perimmäisistä syistä (*causes premières*) koskevasta tutkimuksesta”. Tällainen kysymys on esimerkiksi kysymys vapaasta tahdosta.⁶

Spiritualistit painottivat paitsi sielun henkisyyttä myös sen jakamattomuutta. Sielu on heille yksi ja jakamaton.⁷ Ribot sen sijaan korosti, että minuus, ego, on vain kooste vaihtuvia mentaalisia tiloja, jotka ankuroituvat hermojärjestelmän muutoksiin. Sikäli kun egon yhtenäisyydestä ylipäättään on mielekästä puhua, se on yhtenäinen vain samassa merkityksessä kuin ”hyvin monimutkainen kone”⁸. Myös tietyt mentaalisen toiminnan alueet, kuten muisti, ovat jakautuneita: ”viime kädessä ei ole olemassa muuta kuin erilisiä tai, kuten jotkut kirjoittajat sanovat, lokaalisia, muisteja.”⁹

Siinä missä spiritualistit vetosivat selityksissään Jumalaan ja vapaaseen tahtoon, Ribot ylpeili tiukalla determinismissillään. Determinismi on hänelle kaiken tieteellisen ajattelun kulmakivi. Olipa kyse sitten luonnosta, yhteiskunnasta tai yksilöstä, ”tiede alkaa vasta lainmukaisuuksien tutkimisen myötä”.¹⁰ Tieteellisen tutkimuksen tulee pyrkiä kohti yhä yleisempiä lainmukaisuuksia. Esimerkiksi perinnöllisyyslait ovat Ribot’n mukaan vain muunnelma termodynamiikan toisesta peruslaista eli energian säilymisen laista.¹¹

Spiritualisteille tärkein keino ihmismielen tutkimuksessa oli introspektio. Ribot myöntää introspektiolle vain tiukasti rajatun roolin psykologiassa. Hän on jälleen samoilla linjoilla kuin Comte, jonka mukaan koko introspektion periaate oli ”perinjuurin absurdi”.¹² Ribot kirjoittaa, että introspektio on tarpeellinen mutta yksinään täysin riittämätön menetelmä psykologiassa. Sen avulla voidaan kuvailla, mutta ei selittää, ja eräs keskeinen psykologian tutkimuskohde, tiedostamattomat mentaaliset prosessit, jää kokonaan sen kompetenssialueen ulkopuolelle.¹³

Patologinen menetelmä ja fysiologinen sairauskäsitys

Introspektion tärkein vaihtoehto, vipu, jolla psykologia kammetaan metafysi-

kan harhaisesta maailmasta positiivisen tieteen vankalle maaperälle, on patologinen menetelmä. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että paras tapa oppia tuntemaan tervettä mieltä on tutkia mielen sairauksia. Tieteellinen psykologia *à la Ribot* ”tutkii anomalioita ja vetää tästä tutkimuksesta normaalitilaa koskevia johtopäätöksiä.”¹⁴ Tämä tekee lääketieteestä, etenkin psykiatriasta ja neuropatologias- ta, psykologian tärkeimpiä liittolaisia.

Myös käytännön tasolla Ribot teki parhaansa liiton lujittamiseksi. Hän kävi lääketieteen luennoilla, perehtyi laajasti aikansa lääketieteelliseen kirjallisuuteen, perusti yhdessä lääkäreiden kanssa fysiologisen psykologian seuran (*Société de psychologie physiologique*, 1885) ja edisti psykologisten laboratorioden perustamista Salpêtrièren (1890) ja Sainte-Annen (1897) sairaaloihin. Näitä laboratorioita pyörittivät hänen oppilaansa Pierre Janet (1857-1947) ja Georges Dumas (1866-1946). Ribot’n tärkein yhteistyökumppani oli Jean-Martin Charcot (1825-1893), Salpêtrièren koulun johtaja ja yksi Pariisin lääketieteellisen eliitin vaikutusvaltaisimmista edustajista. Charcot luki innolla Ribot’n tutkimuksia, osallistui hänen kanssaan fysiologisen psykologian seuran perustamiseen, otti osaa vuonna 1889 ensimmäisen, Pariisissa järjestyn kansainvälisen psykologian konferenssin järjestylihin ja otti Janet’n siipiensä suojaan.¹⁵ Kun Charcot’n oppilas Gilbert Ballet kirjoittaa vuonna 1886, että ”tervetullut valankumous on tapahtumaisillaan”, kun psykologia on liittoutunut neuropatologian kanssa ja vapautunut ”metafyysikan ahdistavasta ja raskaasta orjuudesta”¹⁶, on siinä helppo kuulla kaikuja Ribot’n ohjelmanjulistuksesta. Charcot’n kuolema vuonna 1893 oli ankara isku Ribot’n projektille.

Ribot’laisen psykologian ja lääketieteen liiton tärkein kognitiivinen edellytys oli vankka jalansija, jonka fysiologinen sairauskäsitys oli 1800-luvulla ehtinyt saada sekä (positivistisen) filosofian että lääketieteen piirissä. Tämän käsityksen mukaan terveys ja sairaus eroavat toisistaan vain määrällisesti, eivät laadullisesti. Sairaus on isompi tai pienempi poikkeama normista. Tällaista käsitystä edustivat 1800-luvun Ranskassa mm. Pariisin lääketieteellisen koulun tunnetuimpiin edustajiin kuuluva François Broussais (1772-1838), Auguste Comte ja fysiologi Claude Bernard (1813-1878). Nietzsche omaksui käsityksen Bernardin kirjoituksista.¹⁷ Comten mukaan sairau-

det tulee nähdä fysiologisen tilan ”enemmän tai vähemmän pitkälle menevinä muunnelmina.”¹⁸ Tämä ”loistava aforismi” muodostaa hänen mukaansa lääketieteellisen filosofian perustan.¹⁹ Bernard korostaa lääketieteen filosofian klassikosaan *Introduction à la médecine expérimentale* (1865), että ”samat voimat ohjaavat fysiologia ja patologia tiloja”.²⁰

Se millaisia johtopäätöksiä tästä perus- oletuksesta vedettiin, vaihteli kirjoittajasta riippuen. Bernard katsoi, että jo sairauden perusluonteesta johtuen fysiologinen tutkimus – siis tietämys ihmisruumiin normaalitoiminnoista – on ensisijaista suhteessa patologiaan.²¹ Tutkija voi tunnistaa merkittävän (patologisen) variaation normista, vasta kun hän tietää mikä on norminmukaista. Luotettavin ja täsmällisin, sanalla sanoen tieteellisin tapa määrittää, mikä on norminmukaista, on kokeellinen tutkimus laboratorio-olosuhteissa.²² Sen sijaan Comtelle fysiologinen sairauskäsitys merkitsi ennen kaikkea sitä, että ihmisen ruumista ja mieltä voi ja tulee tutkia sairauksien avulla. Sairaus on eräänlainen instrumentti, luonnon koe, joka korvaa ja ylittää keinotekoiset kokeet.²³

Ribot omaksuu Comten näkemyksen. Hänen mukaansa sairaus on ”taidokkaammanlaatuinen koe, jonka luonto itse järjestää hyvin määritellyissä olosuhteissa ja käyttäen sellaisia menetelmiä, joita ihmisellä ei ole hallussaan: se saavuttaa saavuttamattoman”.²⁴ Ribot soveltaa tätä ajatusta sekä muistin sairauksia että tahdon sairauksia käsittelevissä teoksissaan. Esimerkiksi muistin sairaudet, jotka lääkärille ovat pelkkiä oireita, ovat psykologille ”morbideja psyykkisiä tiloja jotka auttavat paremmin ymmärtämään tervettä tilaa”.²⁵ Menetelmän käyttöalue ei rajoitu tiettyihin psykologian osa-alueisiin, vaan ”kaikkia henkisen toiminnan ilmenemismuotoja voidaan tutkia patologisessa muodossa”, ts. patologisesta näkökulmasta.²⁶

Tärkein yksittäinen esimerkki patologisen menetelmän hedelmällisyydestä oli Ribot’lle afasia tai, kuten hän mieluummin sanoi, semanttinen amnesia. Termi afasia viittaa ei-synnynnäisiin aivoperäisiin häiriöihin puheen ja kirjoituksen tuottamisessa ja vastaanottamisessa. Ribot’n määritelmän mukaan semanttinen amnesia on ”patologinen tila, jossa ajatus on säilynyt kokonaan tai lähes kokonaan, mutta ajatuksen ilmaisemiseen tarvittavat merkit on menetetty joko väliaikaisesti tai lopullisesti”.²⁷ Afasiaa oli

vuodesta 1861 saakka tutkittu innokkaasti sekä Ranskassa että muualla. Ribot tunsu afasiologisen kirjallisuuden erinomaisesti ja käytti sitä materiaalina puheessaan semanttisesta amnesiasta.

Semanttinen amnesia oli Ribot'lle ensiarvoisen tärkeä argumentatiivinen väline, koska hän saattoi sen avulla tukea ja havainnollistaa kolmea väitettä, joiden varassa hänen tiedekäsityksensä ja ohjelmansa lepäsi: (1) koska afasia voidaan yleisen käsityksen mukaan palauttaa orgaaniseen vaurioon tietyllä aivokuoren alueella, afasiatutkimus todistaa että mielen liikkeet ja mielen sairaudet tulee selittää orgaanisesta perustastaan käsin (naturalismi); (2) afasia osoittaa, että yksi muistin osa-alue (semanttinen muisti) voi vaurioutua tai tuhoutua, samalla kun muut osa-alueet jatkavat toimintaansa normaalisti, joten se osoittaa myös, että ihmismieli ei ole jakamaton ja yksiköllinen, niin kuin spiritualistit väittävät (mielen aggregaattimalli); (3) koska afasia kehittyy aina tietyssä järjestyksessä, noudattaen ”regression lakia” (tai, kuten ranskalaiset sanoivat, Ribot'n lakia), se osoittaa, että myös mentaaliset ilmiöt voidaan palauttaa yleisiin lainalaisuuksiin (determinismi).²⁸

Mutta Ribot'n tutkimukset, mukaan lukien se, mitä hän sanoi semanttisesta amnesiasta, osoittivat hänen tahtomattaan myös jotain sellaista, mikä oli omiaan kaivamaan maata hänen projektinsa alta, nimittäin fysiologisen psykologian epäitsenäisyyden suhteessa lääketieteeseen. Tämä epäitsenäisyys ei ollut vain institutionaalista, vaikka on selvää, että lääketiede dominoi tässä liitossa, vaan myös kognitiivista: on vaikea argumentoida vakuuttavasti itsenäisen tieteenalan tarpeen puolesta, jos tutkimuksen raaka-aine on valtaosin toisen tieteenalan edustajien tuottamaa. Jos sairaudet ovat tärkein tie psykologiseen tietoon ja jos sairauksien tutkimus on, kuten Ribot auliisti myönsi, lääkärin työtä, psykologin rooli supistuu lääkärin tekemän tutkimuksen uudelleentulkintaan psykologisesta näkökulmasta. Juuri tätä Ribot tekee tärkeimmissä teoksissaan.

Tieteenhistorian näkökulmasta Ribot'n ajattelua voi tarkastella yhtenä esimerkkinä laajemmasta 1800-luvun ranskalaisesta ajattelusta leimaavasta ilmiöstä: filosofian ja lääketieteen läheisestä suhteesta. Kun nämä kaksi ajatteluradiota nykyisin elävät lähes täysin erillistä elämää, jää helposti huomaamatta, kuinka monissa kohdissa filosofinen ja lääketieteellinen diskurssi sivusivat ja leikkasivat toisiaan

1800-luvun Ranskassa. Sensualistisen filosofian tiivis kytkentä lääketieteeseen tunnetaan kyllä hyvin. Mutta lääketiede antoi tärkeitä viittaushkohteita, joskin pääasiassa negatiivisia, myös spiritualisteille. Comten vaikutus tuntui voimakkaasti myös lääketieteen alueella. Lääketiede, ja erityisesti afasiologia, tarjosi Bergsonille eräät hänen keskeisistä argumenteistaan assosiationismia vastaan, ja ranskalaiset afasiologit puolestaan lukivat Bergsoninsa tarkkaan.²⁹ Ei ole liioiteltua sanoa, että 1800-luvun ranskalaista filosofiaa on vaikea täysin ymmärtää ottamatta huomioon sen suhdetta lääketieteelliseen ajatteluun.

Viitteet

1. Ribot'ista ei ole kirjoitettu täysimittaista elämäkertaa. Hänen elämänvaiheistaan ks. Nicolas & Murray 2000.
2. Ribot 1876, s. 1-4.
3. Dwelshauer 1920, s. 44.
4. Comte 1869, s. 542-44.
5. Ribot 1879, lainaus teoksessa Ribot 1912, s. 85.
6. Ribot 1883, s. 2.
7. Ribot 1875, s. 71.
8. Ribot 1881, s. 85.
9. Ribot 1881, s. 112. Ks. myös 1885, s. 6.
10. Ribot 1875, s. 135-136.
11. Ribot 1875, s. 391.
12. Comte 1869, s. 539.
13. Ribot 1870, lainaus teoksessa Ribot 1912, s. 121, 127.
14. Ribot 1883, s. 1.
15. Ribot ei ollut pelkästään vastaanottava osapuoli tässä suhteessa. Jacques Gasser, joka on tutkinut Charcot'n arkistoa, sanoo että Ribot on yksi eniten siteeratuista kirjoittajista Charcot'n muistiinpanoissa. Gasser 1994, s. 532.
16. Ballet 1886, s. vii.
17. Canguilhem 1978, s. 13-15, 29.
18. Comte 1869, s. 232-233.
19. Comte 1869, s. 232, 577-578.
20. Bernard 1957, s. 10.
21. Bernard 1957, s. 2.
22. Bernard 1858, s. 6; Bernard 1957, passim.
23. Comte 1869, s. 233.
24. Ribot 1912, s. 125.
25. Ribot 1881, s. 53.
26. Ribot 1912, s. 125.
27. Ribot 1881, s. 156.
28. Tämän lain mukaan semanttinen muisti katoaa asteittain. Ensimmäisessä vaiheessa katoaa rationaalinen kieli, toisessa vaiheessa emotionaalinen kieli (huudahdukset ja interjektiot) ja viimeiseksi eleet. Myös ensimmäinen vaihe noudattaa lainmukaista järjestystä. Ensin unohdetaan erisnimet, sitten yleisnimet, sitten adjektiivit. Ribot'n mielestä tämä spesifi laki puolestaan on yksi variaatio siitä ”suuresta biologisesta laista”, jonka mukaan

viimeksi syntyneet toiminnot rappeutuvat ensimmäisinä. Ks. Ribot 1881, s. 92-93; Ribot 1882, s. 112, 127, 165-166; Ribot 1883, s. 151, 161.

29. Bergson kirjoittaa afasiasta teoksessaan *Matière et mémoire* (1896). Bergsonin vaikutuksesta ranskalaisen afasiologian kehitykseen, ks. Benton 2000, s. 189-199.

Kirjallisuus

- Gilberot Ballet, *Le langage intérieur et les diverses formes de l'aphasie*. Félix Alcan, Paris 1886.
- Arthur Benton, *Exploring the History of Neuropsychology. Selected Papers*. Oxford University Press, Oxford 2000.
- Henri Bergson, *Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit*. 46. painos. Presses universitaires de France, Paris 1946.
- Claude Bernard, *Leçons sur la physiologie et la pathologie du système nerveux*, 2 osaa. J.B. Baillière, Paris 1858.
- Claude Bernard, *An Introduction to the Study of Experimental Medicine*. Dover, New York 1957.
- Georges Canguilhem, *On the Normal and the Pathological*. Reidel, Dordrecht 1978.
- Auguste Comte. *Cours de la philosophie positive III: La philosophie chimique et la philosophie biologique*. Kolmas painos. J.B. Baillière et fils, Paris 1869.
- Georges Dwelshauvers, *La psychologie française contemporaine*. Paris: Librairie Félix Alcan, 1920.
- Jacques Gasser, Charcot et les localisations cérébrales. De l'aphasie à l'amnésie, *Revue neurologique* 150 (1994) 8-9, s. 529-35.
- Serge Nicolas & David J. Murray, Le fondateur de la psychologie ”scientifique” française: Théodule Ribot (1839-1916). *Psychologie et Histoire* 1 / 2000, s. 1-42.
- Théodule Ribot, *La psychologie anglaise contemporaine*. Paris, 1870.
- Théodule Ribot, *L'hérédité, étude psychologique sur ses phénomènes, ses lois, ses causes, ses conséquences*. Paris, 1873.
- Théodule Ribot, *Heredity: A psychological study of its phenomena, laws, causes, and consequences*. Henry S. King & Co., London 1875.
- Théodule Ribot, [Otsikoimaton avausartikkeli] *Revue philosophique de la France et de l'étranger* 1 / 1876, s. 1-4.
- Théodule Ribot, *La psychologie allemande contemporaine (école expérimentale)*. Paris, 1879.
- Théodule Ribot, *Les maladies de la mémoire*. Baillière et Cie, Paris 1881.
- Théodule Ribot, *Les maladies de la volonté*. Librairie Germer Baillière, Paris 1883.
- Théodule Ribot, *Les maladies de la personnalité*. Ancienne Librairie Germer Baillière et Cie, Paris 1885.
- Théodule Ribot, *La psychologie des sentiments*. Paris, 1896.
- Théodule Ribot, *Psychologie*. Teoksessa: F. Thomas (toim.), *De la méthode dans les sciences*. Alcan, Paris 1909, s. 229-257.
- Théodule Ribot, *Th. Ribot*. Toimittanut ja johdannolla varustanut G. Lamarque. Louis-Michaux, Paris, 1912.